

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran

Vol 17, No 2, Autumn & Winter 2024

ISSN: 2008-7357

E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.235169.1309>

Research Paper

Backgrounds of Political and Social Crises in Kerman during the Safavid Decline

1. Saeed Agharezaei,^{ID} 2. Hassan Bastani Rad^{ID}

1. PhD Candidate in Islamic Iranian History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, Email: agharezaee1991@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, (Corresponding author). Email: h-bastanirad@sbu.ac.ir

Received: 2024/03/19 PP 151-177 Accepted: 2024/09/08

Abstract

During the heyday of the Safavid dynasty, Kerman was ruled by Ganjalikhan, the commander and governor of Shah Abbas I. It was one of the largest provinces of Iran and included a wide area from the center and southeast and east coasts of Iran/Persia to Kandahar. The vastness of the territory, placed in the centers of political developments and crises in the east of the country, added to the geopolitical importance of Kerman in the Safavid kingdom. Changing land tenure policy led to the decline of Kerman's political, economic, and border authority. This province was the first center of attention for Afghan sedition and Mahmud Khan Hotaki from the east of Persia. This article tries to answer these questions based on the historical research method in explaining and analyzing the data while analyzing the effective factors in Kerman's political and security developments: what were the economic and political causes of the Kerman crises? What was the role of Kerman and the southeast commercial route in the decline of the Safavids and the fall of Isfahan? Finally, what was Kerman's role in the crises after the collapse of the Safavids and the fall of Isfahan? The importance and necessity of the research did not focus only on the process of developments in Kerman in the Safavid period but also tried to analyze the foundations of the crises in Kerman to provide a historical critique of the process of developments in Kerman. The findings of the research show that the lack of attention and mismanagement of Isfahan court officials and the failure to send capable rulers and collaborators, the spread of insecurity and religious strictures, led to the political and social decline of Kerman and, as a result, the downfall of the Safavids and capital city of Isfahan.

Keywords: Kerman, Decline of Safavid, The Afghan Sedition and Occupation, Crises of Persia/Iran, 18th Century.

Citation: Agharezaei, Saeed and Hassan Bastani Rad. 2024. *Backgrounds of Political and Social Crises in Kerman during the Decline of Safavid*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 17, no 2, PP 151-177.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction:

Kerman as one of the most extensive provinces of the Safavid era, achieved great prosperity during the middle of the Safavid by Shah Abbas I (kingdom 1596-1629) and his great commander and governor of Kerman, Ganj-Alikhan (1596-1625). Economic development, social prosperity, trade boom, magnificent buildings such as great Bazaar of Kerman, caravanserais, urban public places, and political order in the administrative system were among the characteristics of the province. Following the Safavid's political decline and economic, social, and cultural crises at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries, Kerman was one of the principal provinces and geographical points of Persia/ Iran during the decline of the kingdom and influential in the fall of Isfahan as the capital city of Safavids. Kerman province, which was one of the most extensive and, at the same time, considered one of the most significant centers of power and wealth until the end of the era of Shah Abbas the Great, became the main center on the way to the fall of Isfahan and the Safavids decline. This process started with Shah Safi (1629-1642), and, for many reasons, it affected the role-playing of Kerman.

Methodology

This article tries to answer these questions based on the historical research method in explaining and analyzing the data while analyzing the effective factors in the political and security developments of Kerman province: What were the economic and political causes of the Kerman crises? What was the role of Kerman and the southeast commercial route in the decline of the Safavids and the fall of Isfahan? Finally, what was Kerman's role in the crises after the collapse of the Safavids and the fall of Isfahan? The importance and necessity of the research did not focus only on the process of developments in Kerman in the Safavid period but also tried to analyze the foundations of the crises in Kerman to provide a historical critique of the process of developments in Kerman. To accurately examine what happened in Kerman in the early 18th century, the study of sources and research should be based on the historical geography of Kerman and the recognition of its climatic diversity. The province did not have the same size in different periods, but in the Safavid era, it was more significant than all historical periods of Persian/Iranian history.

Results and Discussion

The fields of political, economic, and social crises in Kerman at the time of the fall of Isfahan are divided into several parts: 1) The change of land ownership policy, which refers explicitly to changing the land acquisition system and following the administrative changes and the administration system of the states in the era of Shah Abbas's successors, mainly due to the results of the implementation of the policy of converting mamālek (public lands) into the public crown lands (royal lands/*kāleša*/Amlāk-e *kāssa*). 2) Changing the bureaucratic policy in installing rulers; as a result, instead of the province or the state governor, they handed over the province's administration to the ministers. 3) Appointing incompetent governors mainly contributed to the decline of the province's political and administrative power. 4) Social dissatisfaction of nomads and religious ethnics such as Zoroastrians and Sunnis in the eastern region of the vast province. 5) The insecurity of the eastern borders of Kerman from Makran/Baluchistan to Kandahar. 6) The decline of trade and the loss of trade routes; the southeast trade routes that connected the interior areas of the country to the Indian Ocean, the subcontinent, East Asia, and East Africa from the route of Kerman, Fars and the water body of the Persian Gulf were destroyed due to the widespread presence of insecure thieves and the neglect of the governors. Since the trade roads between India and Iran passed through Kerman, the decline in trade was a direct result of unsafe roads. 7) The indifference of the Safavids and local rulers to the economic decline. While economic decline was widespread, taxes were still high, causing discontent among the people, the wealthy, and the manufacturers.

Kerman was on the path of rebellions and seditions of tribal chiefs (local khans) in the east and southeast of Iran. However, due to many crises, the regional governors of the province could not prevent the Afghan rebellion in the eastern passage of the country. The result of the Afghan attack and their tribal union was the capture of Kerman, and immediately, the fall of Isfahan and the Safavids happened. Although these factors of the province cannot be considered the most critical factor in the decline of the Safavids, the crises and problems of Kerman, without severe resistance and prevention, brought the Afghans to Isfahan-the capital city of Persia.

Conclusion

Kerman had a different position in the developments after the fall of the Safavids: the political and economic turmoil after the fall of Isfahan made Kerman's political and social situation even more critical. Claimants of power in the province were fighting each other. The most important results of the fall of Kerman and Isfahan and the collapse of the Safavids for the people of Kerman are economic crises such as high prices, famine, destruction of the bazaar, a decline of trade, decrease in production, destruction of public urban and road buildings such as caravanserais, roads, bazaars, water reservoirs, etc.; the drying up of aqueducts, the loss of agriculture and the deterioration of villages; social crises such as displacement, migration and population decline; political disorder such as the rule of several rulers at the same time; also, cultural crises. These caused Kerman to remain in ruins until 100 years later, in the middle of the 19th century. Finally, the findings of the research show that the lack of attention and mismanagement of Isfahan court officials and the failure to send capable rulers and collaborators, the spread of insecurity and religious strictures, led to the political and social decline of Kerman and, as a result, the downfall of the Safavids and capital city of Isfahan.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۳
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irjh.2024.235169.1309>

مقاله پژوهشی

زمینه‌های بحران‌های سیاسی و اجتماعی کرمان در روزگار زوال حکومت صفویه

۱. سعید آقارضایی،^{id} ۲. حسن باستانی‌راد^{id}

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: agharezaee1991@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ و پژوهشگر مرکز پژوهشی جاده ابریشم، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: h-bastanirad@sbu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۹ صص ۱۷۷-۱۵۱ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۶/۱۸

چکیده

ایالت کرمان در روزگار اقتدار صفویان همزمان با حکمرانی گنجعلی‌خان، فرمانده و حکمران شاه عباس بزرگ در این ایالت، جزو پهناورترین ولایات ایران بود که بخش پهناوری از مرکز، جنوب، جنوب شرقی و شرق ایران را از کرمان و مکران (بلوچستان) تا سیستان و قندهار شامل می‌شد. وسعت قلمرو، قرارگرفتن در کانون‌های تحولات سیاسی و بحران‌های شرق کشور، بر اهمیت ژئوپلیتیک کرمان در عصر صفوی افزوده بود. در عصر جانشینان شاه عباس، در پی سیاست تبدیل ممالک عامه به خاصه (شاهی)، زمینه افول اقتدار سیاسی، اقتصادی و مرزداری کرمان آغاز شد. این ایالت نخستین کانون توجه فتنه افغانان و محمودخان هوتکی از شرق ایران بود. این مقاله بر اساس روش تحقیق تاریخی در تبیین و تحلیل داده‌ها تلاش دارد به این پرسش‌ها پاسخ دهد: بر اثر چه عللی در کرمان زمینه بحران‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی پدید آمد؟ کرمان و مسیر جنوب شرقی، چه نقشی در زوال صفویان و سقوط اصفهان داشته است؟ کرمان در بحران‌های بعد از فروپاشی صفویان چه نقشی در نابسامانی و آشفتگی سیاسی کشور داشت؟ این پژوهش تنها به روند تحولات کرمان در اواخر عصر صفویه زمانی نپرداخته، بلکه کوشیده بسترهای بحران‌ها و تحولات ایالت کرمان را مورد نقد تاریخی قرار داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کم‌توجهی و سوءتدبیر امرای دربار اصفهان و عدم اعزام حکام توانمند و کاردان، گسترش ناامنی و سخت‌گیری‌های دینی، ناامنی در جاده‌ها، نابودی و زوال جاده‌ها و تجارت، کاهش تولید و افول اقتصادی، نارضایتی‌های اجتماعی، و از هم‌گسیختگی‌های فرهنگی زمینه‌های زوال سیاسی و اجتماعی کرمان و در نتیجه سقوط صفویان را در پی داشت.

واژه‌های کلیدی: کرمان، سقوط صفویه، فتنه افغان، بحران‌های ایران، قرن ۱۴ ق.

استاد: آقارضایی، سعید و حسن باستانی‌راد. ۱۴۰۳. زمینه‌های بحران‌های سیاسی و اجتماعی کرمان در روزگار زوال حکومت صفویه، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۷، شماره ۲، ۱۷۷-۱۵۱.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

درگذشت شاه عباس یکم، همزمان با افزایش آشفتگی‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در «ممالک محروسه ایران» بود. کاهش توان قوای نظامی، ضعف بنیه اقتصادی کشور، پیدایش کانون‌های متعدد قدرت به‌ویژه در بین امرا و خوانین محلی، و کاربرد سیاست‌های نادرست دربار صفوی از شاه صفی تا شاه‌سلطان حسین، از جمله علل پدید آمدن آن آشفتگی‌ها و نابسامانی‌ها بود. برخی از سیاست‌های نامعقول دربار از قبیل اعمال خشونت نسبت به خوانین و مردم ولایات، افزایش فشار مالیاتی، ضعف حکومت مرکزی، زمینه‌های نارضایتی گروه‌های مختلف مردم را در ایالات گوناگون و از جمله در کرمان دامن زد. این مقاله بر آن است که زمینه‌های اضمحلال اداری و سیاسی، پدید آمدن بحران‌های منجر به فروپاشی دولت صفوی و رخنه‌ای که از شرق در کشور ایجاد شد را با تأکید بر نقش و جایگاه کرمان بررسی کند. از این رو، این مقاله بر آن است که به این پرسش پاسخ دهد که، بر اثر چه عللی در کرمان زمینه بحران‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی پدید آمد؟ بررسی این علل کمک می‌کند که بر اساس این زمینه‌ها و علل، پاسخی مناسب به پرسش‌های دیگر به دست آید: کرمان چه نقشی در زوال صفویان و سقوط اصفهان داشته است؟ پس از سقوط نیز نقش کرمان در بحران‌های بعدی تا برآمدن نادرشاه افشار به عرصه قدرت، چه بوده است؟

پژوهش‌های زیادی درباره کرمان در دوره صفویه انجام گرفته و بسیاری از زوایا و جزئیات مربوط به تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کرمان در روزگار صفویان مورد بررسی و نقد قرار گرفته است. ویلم فلور در دو کتاب *برافتادن صفویان برآمدن محمود افغان (۱۳۶۵)* و *اشرف افغان در تختگاه اصفهان (۱۳۶۷)* در خصوص شورش و نقش خوانین بلوچ در سقوط اصفهان و دلایل شورش آنان اشاره‌هایی دارد که از آن میان کتاب نخست توجه بیشتری به بحران‌های کرمان در روزگار فرجام صفویان دارد. باستانی پاریزی در چند اثر و به‌ویژه در ضمن تصحیح منابع مربوط به کرمان و در مقدمه‌های مفصل و حواشی و تعلیقات کتاب‌هایی مانند *تذکره صفویه کرمان اثر مشیزی*، *صحیفه‌الارشاد مومن کرمانی*، *تاریخ کرمان اثر وزیر*، و *پژوهش‌هایی مانند سیاست و اقتصاد عصر صفوی و گنجلیخان*، مسائل مهم شرق کشور، رویدادها و بحران‌های سیاسی آن و تاریخ سیاسی مناطق جنوب شرقی از کرمان و مکران (بلوچستان) تا سیستان، خراسان و قندهار را مورد تحقیق و توضیح قرار داده است. یکی از مهمترین پژوهش‌ها که بر این موضوع تمرکز دارد، تحقیق جان فوران در سال ۱۹۹۲ است که بر ایده طولانی شدن فرآیند سقوط صفویان تمرکز دارد و در کار خود اشاره‌هایی پراکنده به وضعیت کرمان اما به اختصار دارد (Foran, 1992, 281-304). این تحقیق بخش مهمی از تحقیقات جامعی است که فوران انجام

داد و با عنوان مقاومت شکننده سده‌های اخیر تاریخ ایران، از جمله روزگار افول صفویان را شامل شد. مقاله «نقش کرمان در سقوط دولت صفویه» نوشته ناصر جدیدی و پوریا جلالی (۱۳۸۸، ۴۵-۶۶)، از جمله مقالاتی است که این موضوع را در سال‌های پایانی صفویه مورد توجه قرار داده است، اما ضمن برشمردن تحولات ۲۰ سال پایانی آن عصر و نقش کرمان در سقوط صفویه، به زمینه‌ها و پیشینه آن رویدادها اشاره ندارد. کتاب *ایران در بحران: زوال صفویه و سقوط اصفهان* اثر رودی مته با چندین ترجمه به فارسی را می‌توان مهم‌ترین پژوهش با این عنوان و موضوع دانست که به بررسی علل بحران‌های روزگار پایانی صفویان اشاره می‌کند. رودی مته در این کتاب و دیگر آثار و مقالاتی که درباره صفویان منتشر کرده است با نگاه تحلیلی و انتقادی مسالاً اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و به‌ندرت فرهنگی را مورد بحث و بررسی قرار داده است. با آنکه کتاب ناظر به مسأله سقوط اصفهان به عنوان نتیجه بحران‌های فرجام صفویان است اما تقریباً به کرمان چنانکه نقش داشته، نپرداخته است.

افزون بر این آثار به صورت پراکنده پژوهشگران گوناگون در هنگام بررسی تاریخ سیاسی ایران در عصر صفوی و یا تاریخ اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی کرمان در آن عصر اشاره‌هایی پراکنده به بحران‌های سیاسی-اجتماعی کرمان در عصر صفویه داشته‌اند که در جای خود به آنها اشاره شده است؛ اما در همه این آثار زمینه‌های این بحران‌ها یا بررسی نشده است و مستقل و یکجا نیست و مهم‌تر اینکه نقش آن‌ها در سقوط صفویان چندان که باید تبیین نشده است. در واقع نوآوری مقاله حاضر، ریشه‌یابی بحران سیاسی و اجتماعی در کرمان مقارن با سقوط اصفهان و تأثیر و تأثر رویدادهای کرمان در آن رویداد است.

ایالت کرمان کانون اقتدار و زمینه‌ساز بحران

کرمان در عصر صفویه از مهمترین ایالات «ممالک محروسه ایران» بود که بر اساس نقشه امروزی، گستره پهناوری از استان‌های کرمان، سیستان و بلوچستان، خراسان جنوبی در ایران و فراه، هلمند، نیمروز، قندهار در افغانستان و بلوچستان در پاکستان را شامل می‌شد؛ از این رو یکی از سیزده «بیگلربیگیان عظیم‌الشان ایران» (میرزاسمیعا، ۱۳۷۸، ۵) و به روایتی یکی از ۷ یا ۸ ایالت اصلی کشور به شمار می‌آمد (فلور، ۱۳۸۷، ۱۸). طی چند سده پیش از برآمدن صفویان، دست‌کم از زمان اقتدار سلاجقه کرمان تا حکومت غزها، قراختاییان، ایلات منتسب به مغولان، و جانشینان تیموریان در کرمان، همواره حکمرانانی که خاستگاه زندگی ایلی غیربومی و غیرکرمانی داشتند قدرت را در یکی از پهناورترین ولایات ایران به‌دست گرفتند. همین روند در اوایل دوره صفویه نیز تداوم داشت و فشارها در زمان شاه‌اسماعیل تا برآمدن شاه عباس یکم در سیاست و اقتصاد کرمان اقتدار کامل داشتند. جایگاه کرمان

در پادشاهی صفوی باعث شد تا پس از نابسامانی‌هایی که در میانه دوره صفویه پیش آمد و شاه عباس کشور را از هرج و مرج سیاسی و به‌ویژه فرونشاندن شورش بزرگ بیکتاش‌خان افشار در کرمان نجات داد، اداره این ایالت را به دست یکی از لایق‌ترین حکمرانان - گنجعلی‌خان از طوایف کرد زیک-داد (۱۰۰۵-۱۰۳۴ ق/ ۱۵۹۶-۱۶۲۴ م). در مواجهه با ناآرامی‌هایی که از شرق ایران پدید می‌آمد، هرات به عنوان ولیعهدنشین و کرمان به عنوان مرکز ولایات جنوب شرقی ممالک محروسه ایران، مهمترین نقش را ایفا می‌کردند، چنانچه در زمانه زوال و سقوط صفویان در پی یورش افغان‌ها، سقوط کرمان به مثابه مقدمه سقوط پایتخت بود. سامان اقتصادی و سیاسی کرمان که توأم با ساخت و سازهای بسیار از جمله بازار، کاروانسراها، مساجد و مدارس، حمام و اماکن گوناگون بهداشتی همراه بود، نشان‌دهنده شکوفایی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن در زیر سایه نظم سیاسی و اداری عصر گنجعلی‌خان بود. دو جاده تجاری منتهی به هند کرمان را به مهم‌ترین کانون تجاری جنوب شرقی ایران تبدیل کرده بود؛ جاده خشکی از کرمان و از مسیر مکران تا قندهار، سند، مولتان و دهلی و راه دریایی از بندر عباس در تنگه هرمز و در امتداد بخش شرقی دریای پارس (دریای عمان) تا سواحل شرقی شبه‌قاره (Klein, 1993, 269 ; Foran, 1992, 283).

از دیگر سو، کرمان در عصر صفویه بر پایه سه شیوه زیست کوچ‌نشینی، روستائیشینی و شهرنشینی مانند دیگر دوره‌ها، به بالندگی اقتصادی و اجتماعی رسیده بود. نکته مهم در پدید آمدن زمینه‌های بحران‌های سیاسی و اجتماعی آن عصر این است که تنوع طوایف و ایلات با تبارهای گوناگون در کرمان اگرچه در بسیاری از موارد باعث غنای زندگی اجتماعی و تنوع اجتماعی و فرهنگی این دیار شده بود، اما به‌ویژه در قرون منتهی به عصر صفوی (از زمان سلاجقه تا برآمدن صفویان/ قرون ۵ تا ۱۰ قمری)، تغییرات اجتماعی ناشی از این تنوع، گاه باعث اصطکاک‌های اجتماعی و نقش‌آفرینی در بحران‌های سیاسی می‌شد. از یک‌سو ایلات گوناگون که همراه با سلاجقه، غزها، قراختاییان و حتی مغولان به این دیار کوچ کرده و ساکن شدند، و از دیگر سو طوایف شرقی مانند طوایف بلوچ و غربی مانند طوایف برخاسته از استان فارس مانند عشایر عرب، لر و همچنین عشایر بومی مناطق کوهستانی و کوهپایه کرمان، باعث شدند که زندگی عشایری نقش مهمی در اوضاع کرمان عصر صفوی داشته باشد. از اقتدار افشارها در اوایل عصر شاه‌عباس تا اقتدار طوایف ذوالقدر، شاملو و بلوچ در ادامه این عصر و به احتمال ورود طوایفی از تبار زیک (کرد) همراه با گنجعلی‌خان، همه نشان‌دهنده تنوع خاستگاه و تبار ایلات و عشایر در کرمان عصر صفوی است (باستانی راد، ۱۳۹۵، ۱-۲۵؛ Bastani Rad, 2018, 43-56).

پس از عصر حکمرانی مقتدرانه گنجعلی‌خان، نیز همواره یکی از خوانین ایلاتی همچون ذوالقدر و شاملو

مانند طهماسب‌قلی خان و امیرخان ذوالقدر-حکمران کرمان شدند. مقارن با عصر پادشاهی شاه‌صفی (۱۰۳۸ ۱۰۵۲ ق)، حکومت کرمان به جانی‌خان شاملو واگذار شد (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۳۳۶۳۵/۲). او که تا هنگام جلوس شاه‌عباس دوم (پادشاهی ۱۰۵۲ ۱۰۷۷ ق)، بر اریکه حکومت کرمان تکیه زد، کوشید کرمان را در مسیر توسعه و پیشرفت باقی‌مانده از عصر گنجعلی‌خان قرار دهد و در زمینه تأسیس و نگهداری قنوات و سیستم‌های آبیاری کرمان، دست به اقداماتی زد. اما این روند دیری نپایید زیرا بر اثر تصمیمات ساروتقی وزیراعظم و اعتمادالدوله شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم، سامان سیاسی کرمان دچار آشوب شد. سیاست تبدیل مالکیت عامه (ولایات ممالک) به خاصه (خالصه) از زمان شاه‌عباس یکم آغاز شده بود اما این روند مدیریت‌شده بود و از عصر شاه‌صفی در جریان توسعه تدریجی خاصه شاهی که در پی تبدیل و تغییر در نظام اداره ولایات و ایالات رخ داد با تحت تملک گرفتن ولایات توسط نهاد وزارت به جای گسیل کردن حکمران نظامی مقتدر، کرمان نیز مانند بسیاری دیگر از ایالات دستخوش تغییر نظام اداری و برفاتدان حکام داخلی شد. این روند آن‌چنان در ساختار دیوانی و اداری و فرمانروایی ولایات تأثیر داشت که بعدها شاه‌عباس دوم مقام صدارت را به دو شاخهٔ ممالک و خاصه تقسیم کرد (مینورسکی، ۱۳۶۸، ۴۲ ۴۳؛ سیوری، ۱۳۸۰، ۲۳۳).

در واقع پس از جانی‌خان شاملو حکمران کرمان که جان او و ساروتقی بر سر همین تغییر سیاسی و کنش‌های در پیوند با آن از دست رفت فرمانروای کرمان دیگر عنوان والی نداشت بلکه به عنوان وزیر (املاک خاصه) به ادارهٔ امور این ایالت می‌پرداخت (مشیزی، ۱۳۶۹، ۶۳۶). در چنین شرایطی پهناورترین ایالت شرقی و جنوب شرقی ایران در عمل بدون حکمران، با لشکری رو به ضعف و زوال و بدون درآمد و دخل مالیاتی باید در مواجهه با شورش‌ها و یورش‌هایی که از شرق صورت می‌گرفت قرار گیرد؛ نتیجه‌ای که سرانجام آن در پایان کار صفویان با ورود افغان‌ها سقوط صفویان مشخص شد.

اقتصاد کرمان مانند بیشتر ایالات کشور بر سه شیوهٔ اصلی اقتصاد شهری، کشاورزی و عشایری استوار بود و سازمان بزرگ مالکی در دست حکمرانان بود، به ویژه آنکه در پی تغییرات اداری عصر شاه‌عباس دوم، مصادرهٔ اموال حاکم ثروتمند کرمان که به‌ویژه از زمان حکمرانان پیشین همچون بیگتاش‌خان و گنجعلی‌خان باقی‌مانده بودند به نفع شاه و دولت مرکزی به عنوان مملکت خاصه صورت گرفت. بدین صورت نظام بزرگ مالکی که با بافت اجتماعی کرمان قرابتی نداشت به یک مالک دور از ولایت و نامرئی (حکومت مرکزی) واگذار شد که با مشکلات و معضلات دهقانان بیگانه بود و بر دخل محصول و مالیات ارضی بیشتر تمرکز داشت. این رویه، اقتصاد کرمان را بیش از پیش متزلزل و تضعیف کرد و در نتیجه از عصر شاه‌عباس دوم تا زمان شاه‌سلطان حسین، تولید محصول و به تبع آن مالیات و تجارت

کرمان روند نزولی و کاهشی پیدا کرد (همان، ۶۸).

مرگ شاه‌عباس دوم، افق سیاست و امنیت را در کرمان تیره و تار ساخت، بدین خاطر که تا دیرزمانی حاکمی برای کرمان منصوب نگشت و مقدرات این ایالت مورد بی‌اعتنایی شاه و امرای حکومت قرار گرفت که گاه تا چهار سال کرمان بدون حکمران اداره می‌شد. سانسون مبلغ مسیحی که در عصر شاه سلیمان به ایران آمده است، می‌نویسد: «اخیراً والی کرمان از کار برکنار شده است و در نقاط دیگر والی‌ها و بیگلربیگی‌ها تغییر کرده‌اند.» او دلیل اتخاذ این تصمیم را ترس دربار اصفهان از شورش والیان در ولایات می‌داند (سانسون، ۱۳۴۶، ۵۸). اخذ مالیات‌های سنگین از مردم کرمان، باعث تضعیف بنیه اقتصادی این ایالت گردید. به عقیده مینورسکی با توجه به جدول اقلام تحت عنوان هر ولایت در تذکره‌الملوک، مدخل ولایاتی نظیر کرمان به منظور بنیه مالی به خراسان و عراق و آذربایجان تخصیص داده می‌شد (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ۲۱۱). این بدان معنا است که درآمد حاصله از کرمان، نه برای تقویت مرزهای طولانی از کرمان تا قندهار که صرف قوا و تقویت قشون، به‌ویژه برای دیگر مرزها می‌شد. غافل از این که مسأله امنیت این ایالت پهناور که از دو جانب جنوبی شامل مرزهای دریایی از تنگه هرمز تا نزدیک سند، و شمالی در محدوده مرزهای کویری و کوهستانی از بخش میانی کرمان و خراسان تا شمال قندهار بر عهده حکمرانان و از محل درآمدهای مالیاتی این ایالت بوده است. اما در دهه‌های آخر پادشاهی صفویه، نگهداری از قوای رزمی کرمان به فراموشی سپرده شده بود. این همه می‌تواند متأثر از آن باشد که پس از شاه‌عباس دوم جایگاه حکمران کرمان از یک حکمران مقتدر به وزیر املاک خاصه تنزل یافت ادامه یافت (مشیزی، ۱۳۶۹، ۶۳۶)، چنانچه در زمان شاه‌سلیمان، برای انتخاب وزیر جدید کرمان به جای حاتم بیگ، به استخاره متوسل شدند و از بین افرادی که به سمت‌های رکابدار و دیوان‌بینگی و فراش‌باشی بودند، استخاره به شاه‌وردی خان درآمد؛ اما امضای حکم فرمانروایش چهار سال به تعویق افتاد و در این مدت در طویل‌ه شاه کشیک می‌داد، در حالی که نبود حکمران در همین چهار سال کافی بود تا زمینه نافرمانی‌ها در ایالت کرمان را تشدید کند (همان، ۳۴ و ۲۸۶؛ مته، ۱۳۹۴، ۶۵-۷۰).

بی‌کفایتی وزیران کرمان و گسترش و رواج دزدی در شهر کرمان به اندازه‌ای بود که مردم خود برای حفاظت و پاسبانی از محلات و شهر، مامور گماشتند و به مجازات دزدان و یاغیان اقدام کردند. از اوایل عصر شاه‌عباس دوم حاکم شایسته‌ای برای کرمان تحت عنوان «خان» گماشته نشد و فردی که در کرمان قدرت را در اختیار داشت، از فرودستان در سلسله‌مراتب اداری و دیوانی انتخاب می‌شد و اختیارات نظامی و مالی او بسیار کمتر از والی بود. در طی این سال‌ها تنها دو وزیر خاصه بر کرمان تسلط داشتند که از بدترین ایام حکومت کرمان و از نقاط ضعف حکومت صفویان به شمار می‌رود؛ زیرا

نه در دربار نفوذی داشتند و نه خودشان کوششی برای برقراری امنیت و کاهش فشارهای مالیاتی انجام می‌دادند. بسیاری از روستاهای کرمان به صورت خالصه درآمد که تنها اخذ مالیات از آن‌ها در دستور کار ماموران حکومت بود، این مساله زمینه‌ساز بحران‌های اقتصادی و اجتماعی در کرمان عصر شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق) و شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق) گشت.

نقش خوانین بلوچ ناراضی در سقوط کرمان

در عصر شاه‌عباس یکم و همزمان با حکمرانی گنجعلی‌خان در کرمان، دامنه نفوذ و اقتدار حکمران ولایات جنوب شرقی ممالک محروسه ایران از ولایت هرموز و تنگه هرمز و مناطق پسرکرانه‌ای خلیج فارس و دریای عمان تا شرقی‌ترین بخش‌های مکران (بلوچستان) تا مرز مشترک با مغولان هند گسترش پیدا کرد (ترکمان، ۱۳۷۷، ۸۸۲/۲). این روند در عصر جانشینان شاه‌عباس به تدریج سیر نزولی پیدا کرد و با تضعیف قدرت و ساختار حکومت، کاهش توان نظامی و اقتصادی، خبر از زوال و انقراض صفویان می‌داد، به گونه‌ای که سفیران روسیه و عثمانی در یادداشت‌هایشان در عصر شاه سلطان حسین فروپاشی سیاسی صفویان را نزدیک می‌دانند (مینورسکی، ۱۳۶۸، ۸۸). اخذ سیاست‌های نادرست امرای حکومت، نابسامانی‌های اقتصادی در برخی ایالات، نزاع داخلی طبقه حاکم، دخالت خواجه‌سرایان در ساختار قدرت سیاسی، فشارهای مالیاتی و تصمیمات و تعصبات دینی موجب بروز شورش‌هایی در مناطق مختلف کشور شد. با مرگ شاه‌عباس دوم، انحطاط صفویه سرعت و شتاب بیشتری گرفت و توازن به نفع سران ایالات و قبایل تغییر کرد.

اقتدار ایالات در کرمان موضوعی است که اهمیت و البته پیچیدگی‌های خاصی دارد. زمانی که شاه‌عباس یکم در روزگار نوجوانی در تکاپوی فرونشاندن شورش‌های مناطق گوناگون کشور بود، افشارهای کرمان به خانی‌گری بیکتاش‌خان و پشتوانه مذهبی دودمان میرمیران یزدی در موازنه با ذوالقدرها قرار داشت که بیشتر در غرب کرمان و ایالت فارس به قدرت رسیده بودند. در پی سرکوب شورش بیکتاش‌خان و به‌ویژه پس از روی کار آمدن گنجعلی‌خان زیک، افشارها که تا آن زمان بازوی اعمال قدرت شاهان صفوی در ایالت کرمان بودند، تضعیف شدند و چنان شد که در اواخر حکومت صفویه، افشارها نه به عنوان حاکم و نه به عنوان یک قدرت ایلی-نظامی بلکه به عنوان مجموعه‌ای از طوایف پراکنده در دو بخش از کرمان (شمال در پیرامون زرنند تا بافق و جنوب و جنوب غربی در پیرامون بافت، صوغان (چُغان) تا سیرجان زندگی عشایری داشتند.

در پی تضعیف افشارها و فقدان قوای منظم ایلی از بین ایلاتی که با خاستگاه و تبار گوناگون در کرمان حضور داشتند، در شرق و جنوب شرقی ایالت کرمان صفوی که با شرق استان کرمان، جنوب استان

سیستان و بلوچستان، جنوب افغانستان و جنوب غربی پاکستان در نقشهٔ امروزی برابری می‌کند، طوایف بلوچ بر اقتدار نظامی خود افزودند. این موضوع با توجه به تفاوت‌های مذهبی در این مناطق باعث درگیری‌های زیادی می‌شد؛ به‌ویژه آنکه در پی تضعیف حکمران کرمان پس از گنجعلی‌خان، همچنین نتایج ناشی از تغییر شیوهٔ اداری ایالات و تبدیل مالکیت عامه (ولایات ممالک) به خاصه (خالصه) زمینهٔ آشفستگی و بی‌نظمی سیاسی، رواج و فراوانی شورش‌های محلی و ایلی، از بین رفتن امنیت جاده‌ها، غارت کاروان‌ها و زوال تجارت در جاده‌های منتهی به هند و نواحی داخلی کشور فراهم شد. هرج و مرج در بخش جنوب شرقی که نخستین کانون یورش افغان‌ها در دهه‌های بعد بود گسترش یافت و باعث از هم پاشیده شدن نظم و سامان سیاسی و اجتماعی شد. در مواجهه با شورش‌ها، البته که سخت‌گیری‌های بی‌قاعدهٔ حکام و والیان کرمان کار را دشوارتر کرد و ایالتی که تا دههٔ ۱۰۴۰ قمری به عنوان پهناورترین ایالت ممالک محروسهٔ ایران در تولید ثروت، ساخت و ساز، رونق تجارت، رفاه اجتماعی نظم زندگی روستایی و شهری به شاخص‌های خوبی دست یافته بود، به تدریج به نخستین کانون در فروپاشی حکومت و قدرت تبدیل شد.

از عصر شاه‌عباس یکم مقادیر قابل توجهی از زمین‌های کرمان خاصه و عواید حاصل از آن‌ها به مرکز ارسال می‌شد؛ در نتیجه از درآمد محلی کاسته شده بود و این به میل حکمرانان کرمان نبود. والیان کرمان، دولت مرکزی را از بروز ناامنی می‌ترسانیدند و با این عمل برای آنکه دخل کرمان صرف مخارج امنیت آن شود، گاه از ارسال درآمدهای ایالت کرمان به اصفهان خودداری می‌کردند. والیان کرمان در بسیاری از اوقات درگیر با امیران و خوانین بلوچ بودند. در آخرین دهه‌های پادشاهی صفویان یکی از امیران قدرتمند بلوچ امیر خسرو شاه بلوچ بود که در سال ۱۱۰۸ قمری به همراهی امیر شاه سلیم «ارادهٔ تاخت محال ریگان و رودبار و نرماشیر را نمودند» (مومن کرمانی، ۱۳۸۴، ۲۶۷)، همچنین میر کریم سرحدی، میر شنبه حاکم سرباز نیز در نوبتی دیگر با میر خسرو شاه که امیر دزک و پیرامون آن بود، سر به شورش برداشتند (مشیزی، ۱۳۶۹، ۳۸۲-۳۸۵). در چنین شرایطی باید که نیروی نظامی را به کمک مین‌باشیان و یوزباشیان در شهرهای تابع مانند بم و بمپور می‌فرستادند و گاه «چریک ایلجاری (اجتماعی از رعایا) بر بلده و بلوکات و ایالات» حواله می‌کردند و به علت آنکه همواره با «قَلت قشون» و «قَلت مواجب» مواجه بودند، با گردآوری نیروی نظامی «قچاق (ورزیده) کارآمد قدرانداز از سواره و پیاده» سعی می‌کردند شورش‌ها را فرو نشانند (مومن کرمانی، ۱۳۸۴، ۲۳۳ و ۲۶۸).

یک نکتهٔ مهم این است که ولایات مرزی مانند کرمان و به‌ویژه در روزگار زوال صفویان درگیر مشکلات ناشی از فقدان قشون منظم بودند. از نظر تعداد و مواجب مشکل داشتند و از همین ناحیه آسیب می‌دیدند.

اصولاً قشون ایالتی و ولایتی پس از اجرایی شدن سیاست تبدیل مالکیت عامه (ولایات ممالک) به خاصه (خالصه) حضور ملموسی در فرونشاندن بحران‌های سیاسی نداشت. این موضوع متأسفانه در برخی پژوهش‌ها که اختصاصاً به قشون صفوی و قشون ولایات و مسائل دیوانی آنها پرداخته‌اند نیز مورد توجه قرار نگرفته است (برای نمونه فلور، ۱۳۸۷). نابسامانی قشون ولایات و عدم توجه حکومت مرکزی به وضع و سامان نظامی آنها در روزگار زوال حکومت‌های متمرکز مقتدر مانند صفویان نقش خود را در سقوط حکومت به خوبی نشان می‌دهد. در واقع اقتدار این دسته از سپاهیان به حکمرانان مقتدر همچون گنجعلی خان وابسته بوده است.

نکته مهم دیگر این که برقراری امنیت و نظم سیاسی در مناطق بلوچ‌نشین مکران برعهده حکمران کرمان بود و آن‌ها گاه برای ترمذ از بیگلربیگی یا حکمران کرمان باهم متحد شده و نیروی بزرگی را تشکیل داده و تا شهر خبیص (شهداد) را عرصه تاخت و تاز قرار می‌دادند و این موضوع تقریباً از پادشاهی شاه عباس دوم آغاز و به تدریج در عصر شاه سلیمان بیشتر شد. بی‌تردید رفتار حکمرانان - و بهتر است گفته شود وزیرانی که نقش حکمران را ایفا می‌کردند - همچنین سخت‌گیری‌ها و بی‌توجهی آن‌ها، شورش‌ها و طغیان‌ها را شدت می‌بخشید. وزیر کرمان نیز از بیم برکناری از منصب، گاه شورش‌های طوایف و گستره حضور آن‌ها را که تا نزدیک شهر کرمان پیش می‌آمدند، به اصفهان گزارش نمی‌داد و مسکوت گذاشت (مشیزی، ۱۳۶۹، ۵۴۶-۵۵۷). بدتر آنکه فوج قرضی و چریک ایلجاری که گاه به اجبار به نیروی نظامی پیوسته بود، نه تنها موفق به سرکوب شورش‌ها نمی‌شد که در هنگام رفت و برگشت در قتل و غارت روستاها و شهرهای بی‌پناه حاشیه کویر کم نمی‌گذاشت. این موضوع به خوبی اوضاع آشفته و بی‌انضباطی سپاه کرمان را نشان می‌دهد که فاقد فرماندهی و انسجام لازم بودند و «بر همگان مبرهن بود که از چنین سپهدار و سپاه، جز خرابی خلق‌الله چه خواهد آمد» (مومن کرمانی، ۱۳۸۴، ۲۷۱). نتیجه این وضعیت سیاسی مشخص بود؛ راه‌ها کاملاً ناامن و کاروان‌های تجاری مورد دستبرد و چپاول قرار می‌گرفتند. شهرها و روستاها و قلعه‌دارهای حاشیه بیابان‌ها و کویرها که گاه بیش از ۱۰۰ کیلومتر تا نخستین آبادی فاصله داشتند، غارت می‌شدند. شورش‌ها و رویدادهای مرزی در شرق ایران در چند مسیر رخ می‌داد؛ از یک‌ها و ترکمن‌ها به نواحی داخلی خراسان یورش می‌بردند و عشایر بلوچ و افغان دائماً مناطق وسیع شرقی را تا کرمان و یزد تهدید می‌کردند. گاه ویرانی‌های ناشی از این یورش‌ها، صدمات سنگینی به اقتصاد محلی روستاها وارد می‌کرد. صفویان در تلاش برای خنثی کردن آن شورش‌ها و یورش‌ها، و حتی حفاظت از مناطق مرزی، ترتیبات مختلفی را با ساکنان محلی در مرزهای خود انجام دادند که برخی از پژوهشگران همه اینها را شامل پرداخت‌های پولی می‌دانند (Matthee, 2018, 54):

مته، ۱۳۹۴، ۶۰).

کرمان از سه جهت درگیر شورش، ناامنی و یورش به سوی مرکز ایالت بود: ۳۰ سال پیش از سقوط اصفهان گزارش‌ها نشان می‌دهد که طوایفی از افغان‌ها از سمت شرق تا خیص و کشیت پیش آمده بودند (مومن کرمانی، ۱۳۸۴، ۲۲۹). در نزدیکی کشیت، قلعه‌های گوک (گلباف) و راین (۱۰۰ کیلومتری جنوب کرمان) در همان زمان به تصرف طوایف بلوچ که پس از تصرف بم به سوی مرکز ایالت کرمان راهی شده بودند، درآمد و کلانتر راین که از یاری وزیر کرمان مایوس شده بود، با خوانین بلوچ مذاکره و باج پرداخت کرد و این زمانی بود که ساکنان شهر کرمان تازه متوجه وخامت اوضاع و عدم یاری از سوی وزیر و دربار شدند و در تکاپوی گردآوری سلاح بودند (مشیزی، ۱۳۶۹، ۵۶۸). در همان زمان پای گروهی دیگر از افغان‌ها از شرق در جهت شمال ایالت، تا شمال غربی کرمان در شهر انار رسیده بود که نزدیکترین منطقه جغرافیایی کرمان به اصفهان محسوب می‌شد؛ اما امرای کرمان به چالش امنیتی کرمان واکنش درخوری نشان ندادند (همان، ۵۶۸-۵۸۳). جالب آنکه حاتم بیگ، وزیر ایالت کرمان نیز وقتی از دربار اصفهان درباره این یورش‌ها از او پرسیدند، از بیم از دست دادن منصب، حضور افغان‌ها در شمال شرقی کرمان را تکذیب کرد. نتیجه آنکه شورش‌ها به نوعی تهاجم مکرر تبدیل شد. از جنوب شرقی نیز طوایفی دیگر به ریاست پردل خان بلوچ از جبال بارز گذشته، به جیرفت وارد شدند (همان، ۶۰۹-۶۰۸).

اوضاع کرمان تا روزگار شاهسلطان حسین به همین منوال نابسامان و درگیر انواع شورش‌ها و ناآرامی‌ها بود. شاه حکومت کرمان را به محمدقلی خان قورچی واگذار کرد (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۴۱/۲). با توجه به شورش‌های طوایف افغان و بلوچ، همکاری آن‌ها با یکدیگر برای یورش‌های بعدی به به کرمان و اصفهان امری طبیعی بود. در آغاز تهدیدهای آن‌ها متوجه کاروان‌های تجاری و بیشتر در اطراف شهرهای جنوبی و شرقی در پیرامون کویر لوت بود، اما زمانی که به غرب کویر رسیدند، این شورش‌ها جدی تلقی شد که تقریباً زمان از دست رفته بود. از عصر شاهسلیمان تا شاهسلطان حسین، دامنه و شدت تهدیدات شدیدتر شد و بم، خیص، جیرفت، گوک، راین، و راور در پی هجوم‌ها سقوط کرده بودند و کرمان و زرند در معرض یورش قرار گرفتند (باستانی پاریزی، ۱۳۵۵، ۸۹-۹۰). بی‌توجهی دولت نسبت به مسائل و مشکلات طوایف بلوچ با مأموران، وزیران و حکمرانان ایالت کرمان وضع را بدتر کرد و همین منطقه به پیش درآمد سقوط صفویه در یورش بعدی تبدیل شد. قریب بیست هزار بلوچ در ۱۱۳۴-۱۱۳۵ قمری در نبرد گلناباد (گلون‌آباد)، به محمود هوتکی غلزایی (غلجایی) کمک کردند و مسلماً همکاری طوایف بلوچ بود که محمود را به کاخ چهلستون اصفهان رساند (فلور، ۱۳۶۵، ۱۱۵). به عقیده باستانی

پاریزی، پیروزی بلوچ‌ها و افغان‌ها بر صفویه، به مثابه پیروزی جهل بر ظلم بوده و حاصل این پیروزی در اجتماع «جهل مرکب» شد (باستانی‌پاریزی، ۱۳۵۷، ۱۳۴). اقتدار طوایف بلوچ در کرمان تا سال‌ها بعد باقی ماند و در برخی از گزارش‌ها بیان شده است که «اوضاع آن ولایت خراب نیز به سبب شورش جماعت بلوچ و حوادث دیگر اختلال تمام داشت» (حزین لاهیجی، ۱۳۷۵، ۱۰۴-۱۰۵).

نقش زرتشتیان ناراضی در بحران‌های کرمان

گروه اندکی از جمعیت کرمان، یزد، سیستان، خراسان و اصفهان در عصر صفویه را به‌دینان یا زرتشتیان (منابع رسمی صفوی آن‌ها را گبر و مَجوس می‌نامیدند)، تشکیل می‌دادند. با آنکه تعداد ایشان چندان زیاد نبود، اما به علت رابطه‌ای که با پارسیان هند داشتند، نقش مهمی در تجارت جنوب و جنوب شرقی ایران به‌ویژه در جاده‌های آبی و خشکی منتهی به هند بر عهده آن‌ها بود. بر اساس یک نامه‌ای از موبدان در سال ۹۶۰ هجری، تعداد آن‌ها در کرمان ۷۰۰، در روستاهای یزد و شهر یزد ۹۰۰، در سیستان ۲۷۰۰، و در خراسان ۱۷۰۰ تن زرتشتی زندگی می‌کردند (شهمردان، ۱۳۶۳، ۲۶۷). با این رقم جمعیتی اما زرتشتیان در کرمان صاحب ثروت و مکت بودند. در دوره‌های گوناگون گزارش‌های زیادی وجود دارد که به بهانه‌های دینی مورد تعدی قرار می‌گرفتند. شواهد زیادی در رساله‌های صفوی وجود دارد که ایشان در جای جای کشور مشمول اجحاف مالیاتی و حتی تغییر دین می‌شدند (جعفریان، ۱۳۸۹، ۳/۹۸۵). در کرمان نیز سخت‌گیری مذهبی و بروز اختلافات دینی با زرتشتیان و همچنین اهل سنت وجود داشت. در عصر صفویه این سخت‌گیری‌ها برای تغییر مذهب ایشان، چندان شدید بود که سرانجام در زمان یورش افغان‌ها زرتشتیان ناراضی را در جبهه مخالف حکمرانان صفوی کرمان قرار داد (Amighi, 2014). با درگذشت شاه سلیمان (۱۱۰۵)، سخت‌گیری نسبت به زرتشتیان دوچندان شد. مطابق با سنت‌های گذشته مسلمانان، با آنکه در بیشتر مواقع زرتشتیان را اهل کتاب دانسته‌اند، اما علما فتوا می‌دادند که «مجوسیه (زرتشتیان) ساکن شهرها باید در خارج از شهر منزل کنند تا به مسلمانان محسور نباشند. [از این رو] در گواشیر/کرمان زرتشتیان را در خارج از شهر قسمت شمالی جنب دروازه گبری جای دادند» (باستانی‌پاریزی، ۱۳۶۸، ۳۰۱).

مادامی که برخی طوایف بلوچ در فقدان امنیت حکومت ایالتی کرمان تا پیرامون این شهر پیش آمدند و آن را محاصره کردند، حکمران کرمان مجبور به پرداخت دوازده هزار تومان باج شد و این مقدار پول را از زرتشتیان، بازرگانان هندی و کارگزاران شرکت‌های خارجی تهیه کرد (فلور، ۱۳۶۵، ۹۹-۱۰۲). سخت‌گیری‌ها بر زرتشتیان بدانجا رسید که در هنگام فتنه محمود غزایی برای محاصره و تصرف شهر کرمان، آن‌ها نیز که از شرایط موجود اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و اداری و حکومتی به تنگ آمده بودند،

با افغان‌ها هم‌پیمان شدند (حدیث نادرشاهی، ۱۳۷۶، ۱۲۹). پانصد تنفگچی زرتشتی به خدمت افغان‌ها پیوستند و در جنگ با نیروهای تحت امر حکمران کرمان مشارکت کردند (فلور، ۱۳۶۵، ۵۴-۵۷).

افغان‌ها از کرمان تا سقوط اصفهان

یورش افغان‌ها به کرمان از آن رو اهمیت دارد که این ایالت هم بخش مهمی از جنوب شرقی و شرق را از قندهار، سیستان و بلوچستان تا کرمان شامل می‌شد و نه تنها حائل بین افغان‌ها و اصفهان بود لذا سقوط کرمان را که ناحیه سرحدی و ثغوری به شمار می‌آمد، به منزله سقوط پایتخت به حساب آورده‌اند. رقابت طولانی صفویان و گورکانیان هند بر سر شهر استراتژیک قندهار، تأثیرات سوئی در بافت قبایل هم‌پیمان با دولت ایران ایجاد کرده بود (سیوری، ۱۳۸۰، ۱۲۷). قندهار خاستگاه طوایف هوتکی بود که میرویس پدر محمود غلزاری (غلجایی) از آنجا برخاسته بود. قندهار همواره محل منازعه صفویان برای نگهداشتن شرقی‌ترین کانون قدرت آن‌ها اما درست در میان اقوام پشتون و اهل سنت بود که دو طرف (صفویان و طوایف ساکن قندهار) چندان رابطه حسنه‌ای با یکدیگر نداشتند و از همین نقطه نیز سقوط صفویان آغاز شد. این وضعیت را صفویان در شرق خراسان با طوایف ابدالی داشتند، اما کرمان بنا به دلایل گوناگونی که بیان شد، آسیب‌پذیرتر بود.

محمود غلزاری به بهانه تنبیه ابدالیان هرات تا سیستان و سپس بم پیش آمد و در همان اوان پس از تصرف بم، متوجه شد که ارگ کرمان (گواشیر) خالی از قوای رزمی و تفنگچی لازم است. توصیفی که منابع و حتی در دهه‌های بعد از وضعیت آن روز کرمان ارائه می‌دهند به بهترین شکل گویای نوع برخورد خان غلزاری با مردم کرمان بی‌دفاع است: «محمود ابواب جور و ظلم بر اهالی و سکنه آن بلاد مفتوح داشته، افغانان دست و قاحت بر اموال و دماء ناس گشادند» (ملکم، ۱۳۶۲، ۴۱۸). از این رو، توجه به این نکته که نخستین لشکرکشی محمود به ایران بیشتر جنبه تاخت و تاز و غارت را داشته تا یک حمله برای مقاصد سیاسی و براندازی پادشاهی، توصیفی دور از واقعیت نیست. لکههات عقیده دارد: «محمود غلزاری یقین داشته است که اوضاع مملکت ایران برای هر فرد دلیر که دست به حمله قطعی گذارد مساعد است و این یقین را توسط پدرش میرویس که فردی زیرک و باهوش بوده است به وی تلقین گردیده است» (استرآبادی، ۱۳۸۷، ۱۱؛ لکههات، ۱۳۸۰، ۱۲۸). بخش اعظمی از مردم، شهر را قبل از محاصره افغان‌ها تخلیه کردند و از کرمان گریخته بودند. کرمان قبل از محاصره، سی هزار نفر سکنه داشت که در سال ۱۱۳۱/۱۷۱۹ هجری، تنها سه چهار هزار نفر مردم پیر و فرتوت یا تهیدست در کرمان باقی مانده بودند (فلور، ۱۳۶۵، ۴۶-۴۲). بر اساس همین رویدادها است که پژوهشگران معتقدند اقدامات افغان‌ها در بخش شرقی قلمرو صفویان طی ۵ سال منتهی به زوال صفویان مقدمه سقوط ایشان و اصفهان بود

(Amir Arjomand, 2022, p. 139). اما اگر به رویدادهای گوناگون، چنانچه در خصوص مسائل اداری و حکومتی و وضعیت طوایف بلوچ و نارضایتی زرتشتیان اشاره شد، دقت شود درمی‌یابیم که این فرایند بسیار پیشتر از این آغاز شده بود.

در یورش نخست محمود غلزایی به کرمان، هرج و مرج در شهر به حد اعلی رسیده بود، بنا به گزارش‌ها، کرمانیان در پی نجات اموال و جان خود همدیگر را به قتل می‌رساندند. از طرف دیگر بیگلربیگی کرمان در ابتدا با تحکیم استحکامات شهر سعی در مقابله با افغانه را داشت، اما شاید به دلیل کمبود وقت و یا از هم پاشیدگی قشون و فقدان نیروهای کارآمد، تصمیم به واگذاری شهر به محمود را گرفت. افغان‌ها، ۹ ماه در کرمان حضور داشتند و در این مدت، حملات بی‌نتیجه‌ای به شهر یزد صورت دادند. محمود غلزایی با خشونت زیاد و غارت اموال، دستور داد تا مردم کرمان به اجبار تغییر مذهب دهند. این موضع به خوبی پاسخی به فشار و آزارهایی بود که صفویان در دوره‌های مختلف بر افغان‌ها و بلوچ‌ها ایجاد کرده بودند. از دیگر اقدامات محمود غلزایی در این زمینه می‌توان به لشکرکشی به شهر کوهبنان اشاره کرد. از آنجا که شهر کوهبنان جایگاه سادات کرمان و از مهمترین مراکز تشیع در کرمان به شمار می‌رفت. اما قوای افغان، نتوانستند بر حصار شهر دسترسی پیدا کنند. در خلال این حملات اسماعیل خان افشار، قلعه‌های زرند، کوهبنان، بافق و بهاباد را مستحکم و نزدیکان خود را جهت حفظ اهالی آن حدود فرستاد و با جمعی از سواران افشار و ایلات کرمان و تفنگچی‌های روستایی، به کهنوج و رودبار که به تصرف افغانه درنیامده بودند، مراجعت کرد. خان افشار در تلاش بود تا مانع تسلط افغان‌ها و بلوچ‌ها بر ایالت کرمان شود (باستانی پاریزی، ۱۳۷۰، ۱۸۱). جمع‌آوری قشون توسط اسماعیل خان افشار که نسبت فامیلی با ولی‌خان افشار حاکم دوره شاه عباس داشت، در حمله اول محمود افغان به کرمان صورت گرفت. با آنکه نیروی ایلی افشارها در اواخر حکومت صفویه به تحلیل رفته بود، اما یگانه نیروی رزمی که توان تقابل با افغان‌ها و بلوچ‌ها را در کرمان داشت، افشارها بودند که در شمال و جنوب ایالت حضور داشتند.

تنها پس از سقوط شهر کرمان بود که دربار صفویه واکنشی از خود نشان داد و شاه‌سلطان حسین، طی فرمانی به لطفعلی‌خان -برادرزاده فتحعلی‌خان داغستانی اعتمادالدوله وزیر اعظم- دستور داد که با لشکری برای دفع فتنه افغان‌ها در کرمان اقدام کند. لطفعلی‌خان، سپهسالار و سردار فارس، با ده هزار نیرو از اعراب فارس و قشقایی از راه نی‌ریز و سیرجان، راهی کرمان شد و در نزدیکی روستای باغین، نبرد مختصری بین دو طرف درگرفت. اما سپاه لطفعلی‌خان نیز بر اثر نداشتن یک فرمانده توانا که بنا به توضیحات برخی از منابع، در همان شرایط جنگی مشغول شرب خمر بود و فتنه افغانه را

جدی نمی‌گرفت و بر اثر اختلاف میان نیروهای سپاهش، شکست خورد (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۴۵/۲). اما این شکست در آن سو برای محمود یک پیروزی تمام عیار محسوب می‌شد. او دستور داد که جشن و سرود به مدت هفت شبانه روز برگزار شود. این پیروزی را با نامه‌هایی به سراسر ایران رسانید. محمود غلزایی، به قوایش اجازه داد به چپاول و تاراج شهر بردازند، بعد از یک هفته غارت، افغان‌ها کرمانیان را با دستبندهای آهنی از شهر بیرون رانده و دو هزار تن زن و کودک و هرآنچه حمل کردنی بود با خود بردند، کاروانسرای گنجعلی‌خان هم طی این غارت ویران شد. افغان‌ها نیز خانه‌ها و باغ‌ها و بازار کرمان را ویران کرده و آتش زدند و حتی حیواناتی که نمی‌توانستند با خود ببرند، در یک مکان جمع کرده و زنده زنده در آتش سوزاندند. کرمان خالی از سکنه و زندگی شد؛ بازارها از جنازه انسان و لاشه حیوانات انباشته شد (فلور، ۱۳۶۵، ۵۴-۵۷).

اما این پایان مصیبت مردم کرمان نبود، بلکه شروع رویدادی بزرگتر بود. محمود غلزایی که برای برقراری آرامش و استواری پایه‌های حکمرانی خود به قندهار بازگشته بود، پس دو سال دوباره یورش خود را و این بار به مقصد اصفهان، در پیش گرفت. او با گذر کردن از کویر لوت و به‌رغم از دست دادن بخشی از سپاهیان خود دوباره به کرمان رسید و این بار با دریافت رشوه‌ای از حکمران جدید کرمان اما بر خورداری از نیروهای ناراضی پیرامون کرمان به سوی اصفهان حرکت کرد (۱۱۳۴ ق). نکته حائز اهمیت در یورش دوم محمود، پیوستن گروه زیادی از بلوچ‌ها و زرتشتیان کرمان به افغان‌ها بود که با ایشان «به کرمان رسیده غارت و خرابی بسیار کرد» و عواقب آن محاصره و سپس سقوط اصفهان پایتخت صفویان بود (حزین لاهیجی، ۱۳۷۵، ۵۲؛ باستانی پاریزی، ۱۳۵۷، ۱۷).

فاصله میان یورش اول و دوم محمود غلزایی به کرمان، تقریباً دو سال بود و در این بین از سوی دربار اصفهان، هیچ‌گونه اقدام تنبیهی برای محمود و شورشیان او و دفاع از کرمان صورت نگرفت. امرای، وزرا و صاحبان قدرت و ثروت در دربار صفویه که غرق در فساد و منازعه قدرت در پایتخت بودند، هیچ اقدامی برای تسکین آلام و رنج‌های مردم کرمان و خطر تهاجم دوباره افغان‌ها انجام ندادند (لکه‌هارت، ۱۳۸۰، ۱۳۱). افغان‌ها زمستان را برای حمله آغاز کردند که بتوانند به راحتی از کویر داغ لوت گذر کنند. آنها از راه نرماشیر به بم هجوم و آبادی‌های اطراف بم (سرابستان، مهرباب و عیش‌آباد) را غارت کردند و سپس در مسیر شاهراه اصلی بم-کرمان با عبور از تهرود و راین در شهر گواشیر فرود آمدند (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۴۹/۲). کرمانیان که خاطره یورش نخست محمود غلزایی را در خاطر داشتند، به هیچ روی حاضر به پذیرش افغان‌ها در شهر کرمان نبودند. بنابراین درحالی که حکومت مرکزی هیچ کمکی به کرمان نرساند، مردم شهر خود را آماده رویارویی با سپاهیان محمود کردند (باستانی پاریزی، ۱۳۵۷، ۱۶۲). اما با

تداوم محاصره شهر و کمبود مواد غذایی در ارگ باعث گشت که مردم کرمان به خوردن مردگان هم روی بیاورند. اسب و الاغ و سگ قحط شده و قیمت‌ها در ارگ چند برابر شده بود و بقیه مواد اولیه زندگی هم به همین نسبت در حال افزایش بود. علاوه بر قحطی، کاهش دما و بارش برف نیز باعث مرگ گروه زیادی از مردم گردید. از آن جایی که قحطی در کرمان به اوج رسید و رستم‌محمدخان، حاکم کرمان، غفلت امرا و پادشاه را تا این اندازه ملاحظه نمود، از روی ناچاری و اضطراب به ملازعران اعلام نمود که هرگاه اصفهان را تصرف نمایند، کرمان نیز تسلیم خواهد شد و اگر خواسته باشید «این ننگ در اجاق من گذارید، تا جان در تن باشد، قلعه را به رضای خود نخواهم داد» (مروی، ۱۳۷۴، ۲۶/۳-۲۵). در سال ۱۷۲۲ افغانه از تسخیر ارگ شهر ناامید شدند و تقاضای صلح و دریافت چهار هزار تومان و شماری اسب کردند تا دست از محاصره بردارند. کرمان که ثروت و جمعیت زیادی در این روزگار نداشت توان پرداخت باج مقرر را نداشت و فقط هزار و هفتصد تومان گردآوری شد. افغان‌ها که می‌دانستند محاصره‌شدگان پول بیشتری ندارند، دست از محاصره برداشته و راهی اصفهان شدند (فلور، ۱۳۶۵، ۸۱-۷۶). استرآبادی تاکید دارد، چون کرمان از دربار اصفهان حمایت نشد، مردم مجبور شدند، با پیشکش هدایا خطر افغان‌ها را دفع نمایند، لیکن، از در اختیار دادن شهر به محمود اجتناب کردند، وی پس از ناکامی در عبور از حصارهای کرمان عازم اصفهان گردید (استرآبادی، ۱۳۸۷، ۶۴۹). لکه‌هات، علل عدم تسخیر قلعه کرمان را در حمله دوم، به دلاوری و صاحب تدبیری محمدرستم خان، حاکم کرمان و مستحکم نمودن قلعه توسط وی، وجود سربازان کافی در دژ و کشته شدن ۱۵۰۰ تن از افغان‌ها در اثر دستور بی‌خردانه محمود، در حمله از جلو به قلعه مستحکم کرمان، تدارک آذوقه کافی در این شهر و عدم مهارت افغانه در فنون محاصره می‌داند (لکه‌هات، ۱۳۸۰، ۱۵۱).

وضع کرمان پس از شکست قوای ایران در گلون‌آباد وخیم بود. هرچند افغان‌ها در ایالت کرمان حضور نداشتند اما کمبود ارزاق، قحطی، خشکسالی و بیماری در شهر کرمان روزانه بسیاری از مردم به سبب گرانی و کمبود غذا از گرسنگی جان دادند (کروسینسکی، ۱۳۶۳، ۷۱-۶۸؛ فلور، ۱۳۶۵، ۲۶۵). در اواخر مارس ۱۷۲۳ م (جمادی‌الثانی ۱۱۳۵)، پانصد سوار افغان با خانواده‌هایشان که حدود هزارتن بوده‌اند، از قندهار از مسیر راه‌های کرمان به سوی اصفهان رفتند، در همان حال حاکم بم، میرزا ابوالحسن سلطان، با سپاهی از شش هزار بلوچ، کرمان را محاصره کرد، اما مقاومت کرمانیان باعث شد، پس از دوازده روز محاصره ابوالحسن سلطان و نیروهای بلوچ محاصره شهر را ترک کنند. وی در این جریان، هزار و دویست تومان پول و مقادیری سلاح و شماری آبادی و روستا را به دست آورد. بلوچ‌ها هنگام عقب‌نشینی، شماری از آبادی‌های حومه کرمان را تاراج و شمار زیادی از مردم را اسیر و هزاران دام را به

بم و آن سوی لوت بردند (همان، ۲۶۹-۲۶۶).

آشفتگی سیاسی و اقتصادی پس از سقوط اصفهان، اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمان را بیش از پیش وخیم کرد به طوری که مدعیان قدرت از امرا (حاکم بم) تا روسا و خوانین (بلوچ‌ها) در سودای قدرت و ثروت بیشتر، به غارت مناطق شهری و روستایی کرمان پرداختند. با حمله افغان‌ها و سقوط اصفهان، بخش شهرنشین کشور از حملات افغان‌ها بیش از همه آسیب دید و شهرهای عمده ایران، بیشتر جمعیت خود را از دست دادند. تجارت با مناطق دور کاهش و قیمت اجناس و به ویژه اقلام خوراکی و ضروری افزایش یافت و قیمت غلات و از جمله برنج و نان به ۵ و ۳ برابر قیمت آنها در اوایل عصر شاه سلطان حسین رسید (فوران، ۱۳۷۷، ۱۲۷). نتیجه آنکه فقدان نیروی نظامی و از هم پاشیدگی سیاسی و اداری بر دزدی‌ها دامن زد. امنیت هیچ نمود بیرونی نداشت و بسیاری از مردم اصفهان بر اثر گرسنگی تلف شدند (لکه‌هات، ۱۳۸۰، ۳۴۳). حاصل این آشفتگی و نابسامانی، فروپاشی جامعه‌ای بود که در طول دوپست سال فراز و نشیب، چنین بحرانی در آن سابقه نداشت. از دیگر سو همسایه جنوب شرقی اصفهان-کرمان-که در زمان اوج قدرت صفویان به ویژه به دلیل قرار گرفتن بر سر راه‌های تجاری جنوب شرقی ایران در مسیر هند و محصولات تجاری با ارزش مانند پشم و کُرک، از باراندازهای پررونق عصر صفویه بود، در این روزگار بر اثر ناامنی در جاده‌ها، غارت کاروان‌ها، زوال تولید و تجارت و ویرانی اماکن عام‌المنفعه مانند قنوت و کاروانسراها و بازارها شد، که نتیجه آن مشکلات اقتصادی و ویرانی نابسامانی کرمان گشت (مرعشی، ۱۳۶۲، ۳۱).

روابط گسترده صفویه با دولت‌های اروپایی از هم پاشیده و اقتصاد داخلی ایران، بر اثر شورش و فتنه افغان‌ها به طور قاطع دچار از هم گسیختگی گردید. روسیه که در زیر اقتدار پتر کبیر داعیه فرمانروایی در جنوب قفقاز را داشت، نه تنها بر دربند و باکو بلکه بر گیلان و مازندران ادعای فرمانروایی داشت و قرار شد در ازای آن از پادشاهی تهماسب میرزا (شاه تهماسب دوم)-وارث تاج و تخت شاه سلطان حسین- حمایت کند. از دیگر سو ایران بین دو پادشاه (تهماسب) به عنوان شاه قانونی و محمود و جانشین او اشرف افغان (غیرقانونی) تقسیم شده بود و بهترین فرصت برای تهاجمات روسیه و عثمانی فراهم آمده بود که بین تهماسب میرزا، مدعی تاج و تخت و اشرف تقسیم شده بود. قاعدتاً بخش شرقی و جنوب شرقی در کرمان و پیرامون آن در دست افغان‌ها و نیز خوانین بلوچ بود و چنانچه اشاره شد راه‌های تجاری با همسایه جنوب شرقی-گورکانیان هند-غارت زده، ویران و بسته شده بود. همین وضعیت در خلیج فارس، تنگه هرمز و دریای مکران (دریای عمان) نیز موجب شده بود که تجارت دریایی دچار آشفتگی شود. در عمل همه مرزهای کشور در پی سقوط اصفهان دچار تهدید، تهاجم و یا نابسامانی شده

بود (فوران، ۱۳۷۷، ۱۲۸).

داعیه پادشاهی در کرمان

با سقوط پایتخت صفویان و به‌ویژه در پی کشته شدن شاه‌سلطان حسین به دستور اشرف افغان، بسیاری از خوانین محلی برای برکشیدن خود در مقامی بالاتر بر شهر و ولایت خود مسلط شدند و به همسایگان خود یورش بردند. اوضاع ایالت‌های کشور بیش از پیش آشفته بود و مدعیان جدیدی در شهرها و ایالت‌های کشور برای رسیدن به قلمروی بزرگتر، درگیر نزاع‌های بی‌پایانی شدند. کرمان نیز از این قاعده مستثنی نبود، این ایالت که از غارت و تخریب قوای افغان کمر راست نکرده بود، بار دیگر درگیر منازعات قدرت و توسعه‌طلبی گروه‌های مختلف گشت. بلوچ‌ها در جنوب کرمان، قدرت را در دست داشتند و دامنه یورش‌های خود را به کرمان گسترش داده بودند. حاکم بم، به دنبال بسط قدرت به شهر کرمان و نواحی اطرافش بود و افشارها نیز در شهرهای شمالی کرمان از قبیل کوهبنان و زرند قدرت را در دست داشتند. باید به این مثلث قدرت در کرمان، ضلع دیگری را نیز افزود و آن ظهور مدعی دیگری از خارج این ایالت بود، که توانست چند صباحی را بر مقدرات این ایالت حاکم شود. فردی که با خاندان صفوی پیوند و قرابت داشت، این شخص سید احمد صفوی مرعشی بود که توانست با تصرف شهر کرمان به عنوان مدعی پادشاهی صفویه نام و نشانی به‌دست آورد (استرآبادی، ۱۳۸۷، ۶۵۰).

سید احمد، نوه میرزا داوود متولی بارگاه مشهد که داماد شاه‌سلیمان بود. از همان زمان که محمود هوتکی بر تخت پادشاهی تکیه کرد تا وقتی که برادرزاده شورش او، اشرف افغان، به جایش بر قدرت مسلط شد، سید احمد نیز در رکاب تهماسب میرزا ولیعهد شاه سلطان حسین و در جستجوی جمع‌آوری قوا بود. او به همراه شاه جدید روانه قزوین و تبریز شد، اما با اعتراض به اعمال نادرست شاه و شاید به دنبال کسب قدرت سیاسی از او جدا شد و از راه عراق (اراک) به ابرکوه آمد و با جعل فرمانی به مهر شاه تهماسب خود را سردار و سپهسالار بلاد فارس و کرمان خواند (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۵۱/۲). سیداحمد در شیراز از گماشته محمود افغان شکست خورد و به ابرکوه بازگشت اما دستگیر و زندانی شد. پس از دوماه توانست از زندان بگریزد و راهی جهرم و داراب شود (همان، ۶۵۲/۲). اخبار قدرت‌گیری سیداحمد مرعشی در آذربایجان به تهماسب میرزا صفوی رسید و از آنجایی که تسلط بر ایالت فارس برای مدعیان گوناگون قدرت (افغان‌ها، تهماسب میرزا و سیداحمد مرعشی) از اهمیت راهبردی برخوردار بود، بلافاصله قوایی را به فرماندهی محمدولی خان شاملو با منصب حکومت کرمان و شاه‌وردی خان چگینی با منصب سپهسالاری فارس به این ایالت‌ها گسیل کرد. سپاه محمدولی خان حاکم کرمان، در مسیر لار در مقابل سپاه سیداحمد صفوی تاب مقاومت نیاورد و به کرمان بازگشت. سیداحمد هم وارد لار گردید و از آنجا با سرداران و

امیران بلاد فارس، متوجه کرمان شد (همانجا). زمانی که اخبار حرکت سیداحمد صفوی به سوی کرمان و با سپاهی متشکل از مردم لار، داراب و چهرم به محمودولی‌خان شاملو رسید، او نیز قوای کرمان را جمع کرد و به اتفاق امرا و خوانین کرمان از قبیل امیربیک طاهری، خواجه حکیم‌بیک دولت‌آبادی و گروهی از سرکردگان براكوه، سیرجان، شهرباک و سالارعسگر بلوک اقطاع، اسماعیل بیک راوری، میرزا ابوالحسن‌خان بمی و خاندانقلی بیک کرمانی رئیس ایل افشار در نزدیکی شهر سیرجان آماده نبرد با سیداحمدخان صفوی شدند. در نبردی که صورت گرفت، سپاه کرمان تاب مقاومت نیاورد و پراکنده شد و سیداحمد صفوی توانست به پیروزی ارزشمندی در کرمان دست یابد که مقدمات حکومت وی در کرمان را فراهم ساخت (همان، ۶۵۱/۲؛ باستانی‌پاریزی، ۱۳۵۷، ۱۶۵-۱۶۴).

محمودولی‌خان حاکم کرمان بازداشت و اکثر سرکردگان و خوانین کرمان به اطاعت سیداحمد درآمدند. وی همراه با بزرگان کرمان از راه سیرجان، مشیز (بردسیر) و باغین وارد شهر کرمان شد و با بخشیدن خلعت‌ها و هدایا کوشید تا امرا و مردم کرمان را با خود همراه سازد (مرعشی، ۱۳۶۲، ۵۴، باستانی‌پاریزی، ۱۳۵۷، ۱۶۵-۱۶۴؛ وزیری، ۱۳۷۰، ۶۵۳/۲). سید احمد پس از تسلط بر کرمان در نخستین گام به سراغ حاکم یاغی بم رفت و ارگ بم را تصرف کرد. در گام بعدی، سیداحمد مرعشی به همراه امرای سپاه کرمان برای ایجاد امنیت در ایالت کرمان، به سراغ بلوچ‌ها رفت و سرداران و خوانین محلی بلوچ و سیستانی مانند سالار نعمت‌الله قهستانی، مراد بن فهلی، شهداد خارانی و سرکردگان جیرفت و رودبار را منکوب و مجبور به اطاعت از خویش کرد (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۵۳/۲؛ مرعشی، ۱۳۶۲، ۵۴). سید احمد صفوی سرانجام پس از سرکوب مدعیان کرمان و همراه کردن برخی از بزرگان آن ایالت در شهر کرمان تاج‌گذاری و نام پادشاه بر خود نهاد و سکه به نام خود ضرب و خطبه در کرمان به نامش خوانده شد. سجع مهر و سکه سلطان احمد این مصراع بود: «تاج فرق پادشاه‌ها احمد است» و نقش سکه او این بیت بود «سکه زد در هفت کشور چترزد چون مهر و ماه/وارث ملک سلیمان گشت احمد پادشاه» (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۵۳/۲).

سلطان احمد صفوی پس از جلوس به سلطنت، محمودولی‌خان شاملو حاکم کرمان را که زندانی بود، آزاد کرد و خلعت بخشید و به مقام (اعتمادالدوله) وزارت خویش منصوب گردانید و طالب‌خان -از برکشیدگان شاه‌تهماسب دوم- را خلعت دیوان‌بیگی داد تا بیش از پیش در مسیر مشروعیت‌بخشی به حکومت خویش در کرمان گام بردارد.

سید احمد مرعشی از مشهد تا قزوین و از فارس تا بلاد جنوبی آن در لار و در نهایت تا کرمان را همراه با شاه‌تهماسب دوم و یا در برابر سرداران او پیمود و جنگید. اما پرسش این است که چرا از میان این همه

شهرها کرمان را به پایتختی برگزید؟ یکم آنکه کرمان تا پایتخت‌های دو مدعی دیگر تاج و تخت فاصله زیادی داشت: یکی محمود و اشرف افغان در اصفهان و دیگری شاه تهماسب دوم در قزوین و تبریز؛ دوم کرمان با شیراز و فارس همجوار بود و از آنجایی که سیداحمد مرعشی تسخیر بخش‌های شمالی و مرکزی فارس ناکام شده بود، می‌کوشید که کرمان را به عنوان پایگاهی برای ساماندهی لشکرکشی خویش به فارس قرار دهد؛ سوم اینکه کرمان در پی چندین سال شورش‌ها و یورش‌های بلوچ و افغان‌ها به شدت نابسامان بود و با لشکرکشی‌هایی اندک توانست همه آن ولایت را زیر نگین خود بگیرد. کرمان متأثر از وزرا و امرای نالایق و کم‌توجهی دربار اصفهان، مدت‌ها دچار فترت و مناقشات سیاسی شده بود. امیران به دنبال مال‌اندوزی و بلوچ‌ها و سایر نیروهای قبیله‌ای با غارت شهرها و روستاها، قدرت و نفوذ خود را گسترش می‌دادند و در آخر، یورش افغان‌ها ضربه نهایی را به کالبد نیمه جان کرمان وارد کرده بود. در عصر سقوط اصفهان، این ایالت دچار پراکندگی سیاسی و تقسیم قدرت میان روسای محلی و خوانین ایلات و عشایر بود از این‌رو کرمان، گزینه‌ای مناسب برای سیداحمد مرعشی بود تا بتواند بر مقدرات این ایالت مستولی شود (مرعشی، ۱۳۶۲، ۵۴).

سلطنت سید احمد صفوی در کرمان دیرزمانی نپایید. وی در سال ۱۱۳۹ ه.ق، با یقین به تثبیت موقعیت خویش در کرمان و آشفتگی سیاسی در فارس، به این ایالت لشکر کشید، اما در نبرد میان قوای کرمان به فرماندهی احمدشاه صفوی و افغان‌ها، این نیروهای سید احمد بودند که به دلیل عدم آگاهی به جغرافیای صحنه نبرد در دریاچه نمک فرو رفتند و بسیاری از امرا و فرماندهان کرمانی اسیر دشمن گشتند. هرچند او موفق به فرار شد و به کرمان بازگشت. این بار با شکست سید احمد، اوضاع بر وفق مراد وی پیش رفت، نیروهای کرمانی از وی پراکنده شدند و ارگ‌ها و شهرهای مهم کرمان از اطاعت او سر باز زدند (همان، ۷۴-۷۲).

ورود سیداحمد صفوی مرعشی به کرمان، برای کرمانیان جز خسران اقتصادی و آشوب سیاسی، رهاورد دیگری به همراه نداشت هرچند در ابتدا وی توانست مدعیان قدرت و خوانین بلوچ را سرکوب کند و امنیت نسبی را به این نواحی بازگرداند. این موفقیت مقطعی و زودگذر بود. با شکست سید احمد صفوی از افغان‌ها و فرار وی از کرمان، بار دیگر این ایالت صحنه منازعات مدعیان محلی قدرت گردید و دوباره پای افغان‌ها به تحولات کرمان کشیده شد. حکومت چندماهه و مستعجل سید احمد در کرمان جز به هم‌ریختگی مجدد سیاسی و اقتصادی این ایالت و مداخله مجدد افغان‌ها در امور حکومتی این شهر، عایدی دیگری برای مردم مصیبت‌زده کرمان به همراه نداشت (مرعشی، ۱۳۶۲، ۷۹-۷۶). سیداحمد پس از رویگردانی کرمانیان از او، برای به دست آوردن رضایت و عفو شاه‌تهماسب به خراسان عزیمت کرد.

وی با گروه اندکی عازم طبرستان شد و قلعه طبرستان را تسخیر کرد و چون این خبر به شاه و فرمانده نظامی جدید او - تهماسب قلی میرزا، نادر افشار - رسید، حکم قتل وی از سوی شاه به تصویب رسید. سید احمد صفوی و یا آن گونه که در این چند سال در شرق ایران به احمدشاه لقب داشت، به جنوب گریخت و به ناچار از راه طبرستان، سپس به نرماشیر و بم رفت، اما در آنجا متوجه شد که سرداران کرمان با عبدالله خان بلوچ علیه وی هم پیمان شده‌اند وی از کرمان هم ناامید شد و از راه لار به بندرعباس رفت و سرانجام تسلیم و روانه اصفهان گردید. مرعشی که نگاه احترام آمیزی به سیداحمد دارد، گزارش می‌دهد که ابتدا با وی با احترام برخورد شد و سپس با زنجیر طلایی به بند کشیده شد و در اواخر سال ۱۱۴۵ ه.ق، با برادرش در کنار رودخانه زاینده‌رود به قتل رسیدند. بدین ترتیب، سرانجام یکی از مدعیان تاج و تخت صفوی که کرمان را جولانگاه و ابزار رسیدن به پادشاهی قرار داده بود، به پایان رسید (وزیری، ۱۳۷۰، ۶۵۴/۲).

نتیجه‌گیری

کرمان در عصر صفویه آئینه تمام‌نمای تحولات و دگرگونی‌های سیاسی و اقتصادی است. این ایالت که از پهناورین و در همان حال تا پایان عصر شاه عباس بزرگ در شمار مهم‌ترین کانون‌های قدرت و ثروت به شمار می‌رفت، از زمان شاه صفی به یکی از مهم‌ترین کانون‌های شورش و آشوب و زمینه‌ساز زوال و افول صفویان تبدیل شد. از دست رفتن سامان سیاسی و اقتصادی ایالت به‌ویژه در نتیجه سیاست اقتصادی - اداری تبدیل مالکیت عامه (ولایات ممالک) به خاصه (خالصه) به عنوان بزرگترین کانون تضعیف آن شد. بی‌توجهی امرای دولت صفویه و نصب حکام بی‌کفایت در عصر جانشینان شاه‌عباس نیز زوال سیاسی و اقتصادی این ایالت را به دنبال داشت. تأثیر این رویدادها زمانی مشخص می‌شود که کرمان دقیقاً در مسیر شورش‌ها و فتنه‌های خوانین برخاسته از قندهار تا مکران و کرمان مکان‌یابی شود. حمله افغان‌ها و هم‌پیمانان که با سقوط کرمان و اصفهان همراه شد، رویدادها و بحران‌های صفوی را در سقوط اصفهان، زوال صفویان و برافتادن آنها، همچنین اتفاقات بعدی آن به خوبی نشان می‌دهد. قاعدتاً نمی‌توان این عوامل و این ایالت را یگانه و حتی مهم‌ترین عامل و زمینه در پایان صفویان دانست، اما کرمان، هموارکننده سقوط پادشاهی صفوی بود. این ایالت در آغاز روی کار آمدن شاه عباس بزرگ در دهه ۹۹۰ قمری مقر مدعی سلطنت - بیکتاش خان افشار - در برابر شاه نوجوان بود. سرانجام نیز، راه رسیدن افغانان به تخت پادشاهی اصفهان و حتی مقر «سلطان» جدید - سید احمد صفوی (احمدشاه) بود. بدین‌گونه زمینه‌های بحران‌های سیاسی کرمان در سقوط صفویه تأثیرگذار شد. از دیگر سو، کرمان در تحولات پس از سقوط صفویان جایگاهی دیگرگونه داشت: آشفته‌گی سیاسی

و اقتصادی پس از سقوط اصفهان، اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمان را نیز بیش از پیش وخیم کرد. مدعیان قدرت در این ایالت به جان هم افتادند و به چپاول مردم روی آوردند؛ راه‌های تجاری جنوب شرقی که از مسیر کرمان و دریای پارس نواحی داخلی کشور را به اقیانوس هند، شبه‌قاره و شرق آسیا و شرق آفریقا پیوند می‌دادند، بر اثر حضور گسترده دزدان ناامن و بر اثر بی‌توجهی حکمرانان ویران شدند. بحران‌های اقتصادی مانند گرانی، زوال تجارت، کاهش تولید و قحطی؛ نابودی تأسیسات مدنی و از دست رفتن عمران شهرها و روستاها؛ بحران‌های اجتماعی مانند آوارگی، مهاجرت و کاهش جمعیت؛ نابسامانی سیاسی که در چندخدایی و حکومت خان‌خانی خود را نشان می‌داد؛ و از هم‌گسیختن تار و پودهای فرهنگی حاصل این آشفتگی و نابسامانی بود که در نهایت کرمان را تا ده‌ها سال بعد-تا میانه عصر قاجار-دچار زوال و بحران‌های پی‌درپی کرد.

References

- Amighi, Janet Kestenberg (2014). "Zoroastrians of 19th Century Yazd and Kerman." *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/kerman-13-zoroastrians> (accessed on 07 November 2014).
- Amir Arjomand, Said (2022). *Revolutions of the End of Time: Apocalypse, Revolution and Reaction in the Persianate World*. Leiden; Brill.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrāhim (1370š). *Ganjalkhan*. Tehrān: Asātir. [in Persian]
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrāhim (1370š). *Hozorastān*. Tehrān: Arghavān. [in Persian]
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrāhim (1370š). *Siāsāt va eqtesād-e asr-e Safavi*. Tehrān: SafiAlishāh. [in Persian]
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrāhim (1370š). *Vādi-ye Haftvād*. Tehrān: Anjoman-e Asar-e Melli. [in Persian]
- Bastani Rad, Hassan (1395š) "Tāriḡ va Tanavoo Shabankaregi dar Gografiae haft Eqlim-e Kerman." (History and diversity of Nomadic Life in Seven Season Climate of Kerman). *Jiroftnameh*. Tehrān: Negarestan-e Andisheh. [in Persian]
- Bastani Rad, Hassan (2018). "Mongolian nomads along the Silk Road; From Mongolia to Kerman, Iran," *The Silk Roads and Nomads Conference, Mongolia*. Pp. 43-56.
- Estrābādi/Astarā-bādī, Mīrzā Mahdī Khan (1387š). *Tāriḡ-e Jahāngošā-ye nāderi*, ed. Sayyed 'Abd-Allāh Anwār. Tehrān: Anjoman Asar-e Melli. [in Persian]
- Floor, Willem (1365š). *Baroftādan-e Safaviān, Barāmadan-e Mahmoud Afghān (The Afghan Occupation of Safavid Persia 1721-1729)*. Persian tr. A. Serri. Tehrān: Tous.
- Floor, Willem (1387š). *Diwān and Qoushon dar asr-e Sasavi (Safavid Government*

- Institutions*). Persian tr. K. Firouzmandi. Tehrān Agah.
- Foran, Jhon (1377š). *Moghavemat Shekanandeh in Iran (Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution)*. Persian tr. A. Tadayyon. Tehrān: Rasā.
- Foran, John (1992). "The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving beyond the Standard Views." *International Journal of Middle East Studies*. Vol 24. No. 2. Cambridge University Press. Pp. 281-304.
- Hadīṭ Nādershāhi* (1376š). ed. R. Shabani. Tehrān: Besat. [in Persian]
- Ḥa-zin Lāhiji, Moḥammad 'Ali (1375š). *Ṭaḍkera va Safarnameh*. ed. A. Davvani. Tehrān: Markaz-e asnad-e Enghelab-e Islami. [in Persian]
- Jafariān, Rasul (1389š). *Safavian dar arseh din va farhang. Qom: Pajouheshgah Hawzeh va daneshgah*.
- Klein, Rudiger (1993). "Trade in Safavid Port City Bandar Abbas and the Persian Gulf Area (1600-1680), A Study of Selected Aspects." PhD. Thesis. University of London.
- Krusinski, Judasz Tadeusz (1363š). *Safarnāmeḥ (The History of the Revolutions of Persia)*. Persian tr. A. Donbuli. ed. M. Mirahmadi. Tehrān: Tous.
- Lockhart, Laurence (1380š). *Enqerāz-e selsela-ye Ṣafawiya, (The Fall of the Ṣafavī Dynasty and the Afghān Occupation of Persia)*. Persian tr. Esmā'il Dawlatšāhi, Tehrān. Elmi and Farhangi Publisher. [in Persian]
- Malcolm, Sir John (1363š). *Tāriḳ-e Iran (The History of Persia)*. translated by Moḥammad Esmā'il Ḥayrat. Tehrān: Donya-e Ketab. [in Persian]
- Mar'aši, Moḥammad-Ḳalil b. Dāwud (1362š). *Majma' al-tawāriḳ dar enqerāz-e Ṣafawiya wa waqā'e-e ba'd tā sāl-e 1207 hejri qamari*. ed. 'Abbās Eqbāl Aštīāni, Tehrān: Sana'i & Tahouri. [in Persian]
- Marvi, Moḥammad Kāẓem (1374š). *Tāriḳ-e 'alamārā-ye nāderi*. ed. Mohammad Amin Riahi. Tehrān: Elmi Publisher. [in Persian]
- Mašizi, Mirza Mohammad Said (1369š). *Tazkareh-ye Ṣafawiya Kermān*. ed. Moḥammad-Ebrāhim Bāstāni Pārizi. Tehrān: Elm Publisher. [in Persian]
- Matthee, Rudi/Rudolph (1394š). *Zavāl-e Safavi va Soqot-e Isfahān (Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan)*. Persian tr. M. Salehi. Tehrān: Namāk.
- Matthee, Rudi/Rudolph (2018). "Chapter 2. Zar-o Zur: Gold and Force: Safavid Iran as a Tributary Empire." *Comparing Modern Empires: Imperial Rule and Decolonization in the Changing World Order*. Ed. Uyama Tomohiko. Slavic Eurasian Studies No. 33. Hokkaido University. Pp. 35-64.
- Minorsky, Vladimir (1368š). *Tāriḳ-e Nāirshāh (The History of Nāirshāh)*. Persian translated:

- Gh. Rashid Yasami. Tehrān: Simorgh Publisher. [in Persian]
- Mirzā Sami'ā (1378š). *Taḍkerat al-moluk*. ed. *Mohammad Dabir-Siāqi*. Tehrān: Amir Kabir. [in Persian]
- Momin Kermāni, Mollā Mohammad (1384š). *Sahifat al-Irshad, Tāriḳ-e Afshar Kermān*. ed. Moḥammad-Ebrāhim Bāstāni Pārizi. Tehrān: Elm Publisher. [in Persian]
- Monšī Turkaman, Eskandar Beg (1377 š). *'Alamārā-ye 'Abbāsī*. vol 2. ed. M. Ismail Rezwani. Tehrān: Amir Kabir. [in Persian]
- Sanson, Nicolas (1346š). *Safarnāmeḥ (Sanson-Voyage, ou Relation de l'Etat Present du Royaume de Perse)*. Persian tr. T. Tafazoli. Tehrān: Sina.
- Savori, Roger (1380š). *Iran-e asr-e Safavi (Iran under the Safavids)*. Persian tr. A. Saba. Tehrān: Ketāb-e Tehrān.
- Shahmardan, Rashid (1363š). *Farzanegan-e Zartoushti. Sazeman-e Jawanan-e Bambeii*. Tehrān: Faravahar. [in Persian]
- Waziri Kermāni, Aḥmad-'Alī Khan (1370š), *Tāriḳ-e Kermān (The History of Kerman)*. ed. Moḥammad-Ebrāhim Bāstāni Pārizi. Tehrān: Elmi Publisher. [in Persian]